

LEV ISAAKOVIČ ŠESTOV: LOGIKA RELIGIOZNOG STVARALAŠTVA (U SPOMEN NA WILLIAMA JAMESA)¹

preveo s ruskoga jezika:
DOMINIK MAČKOVIĆ
Filozofski fakultet,
Sveučilište u Zagrebu
machko134@gmail.com

I

Umro je William James – jedan od naših najzagonetnijih suvremenika. Tko je on bio? Znanstvenik? Bez sumnje. Iza sebe ostavio je dvotomnu knjigu *Načela psihologije*, koju svi smatraju ogromnim doprinosom znanosti. Je li bio neprijatelj znanosti? Također bez sumnje – budući da se malotko pored Tolstoja tako pogrdno izjašnjavao o znanosti. Je li bio vjernik? Po svojoj prilici: među suvremenim znanstvenicima teško ćete naći još nekoga tko bi se tako strastveno upinjao probiti izvan granica interesa koje pozitivna filozofija dozvoljava. Ali zakleti zaštitnici pozitivne religije smatrali su ga ateistom. Kad je u Njemačkoj poznati profesor teologije objavio prijevod njegovih *Raznolikosti religioznog iskustva*, uvaženi kolege prevoditelja bili su potreseni u dubini duše. I to bez obzira na činjenicu da je zaključno, najizazovnije poglavlje knjige (u njemu se James trudi obraniti politeizam) bilo ispušteno u njemačkom izdanju. Konačno, kad sam oko pola godine kasnije bio prisiljen razgovarati s jednim mladim, ali već poprilično poznatim njemačkim profesorom (psihologom) o Jamesu i kad sam mu izložio zaključke o politeizmu koje je potonji iznio (tj. sadržaj upravo onog poglavlja *Raznolikosti* koje je bilo ispušteno u njemačkom prijevodu), on je nepovjerljivo uzviknuo: „Aber das ist doch sicher nicht sein Ernst.“²

Ne znam je li mladi znanstvenik već pročitao *Raznolikosti*, ali ako jest pročitao, onda je, bez sumnje, bio prisiljen uvjeriti se da je James posve ozbiljno iznosio uvjerenja koja se znanstveno obrazovanom europskom umu čine toliko paradoksalnima da, uza sve poštovanje za znanstvene zasluge američkog psihologa, pobuđuju sumnju čak i u to zavrjeđuju li da ih se ozbiljno razmotri.

1 Šestov, L. I., *Logika religioznog tvorčestva (Pamjati Uil'jama Džemsa)*, 1909.; preuzeto s: http://az.lib.ru/editors/s/shestov_1_i/text_1909_logika_relig_tvorchestva.shtml (pristupljeno: 15. 11. 2021.).
2 Njem. „Ali to sigurno nije ozbiljno mislio.“ (op. prev.).

Protivnici Jamesa u jednakoj su mjeri i predstavnici pozitivne znanosti i predstavnici pozitivne religije. Time je u određenoj mjeri već definirana njegova filozofska pozicija. James nije podnosio racionalizam, u kakvom se god obliku on javljao. Kad bi ga pitali u čemu je istočni grijeh svih filozofskih i teoloških sistema, vjerojatno bi odgovorio: u stalnom nastojanju da se sveukupni život podčini jednoj ideji. Tales je prvi počinio filozofski istočni grijeh svojim pokušajem da nađe jedinstveni izvor bitka. Njegova zabluda, koja se pokazala tako kobnom za filozofska istraživanja kasnijih stoljeća, nije bila u tome što je počelo svega vidio u vodi. Ta pogreška uskoro je razjašnjena i ispravljena. Ali se uz kasniju filozofiju privila i njenom takoreći drugom prirodom učinila pretpostavka ove zablude: mora postojati nekakav jedinstveni izvor, jedinstveno počelo svega postojećeg. Ta je premisa za čovječanstvo postala istinom *an sich* i do te mjere ovladala našim duhom da se izvan nje svako stvaralaštvo počelo doimati nemogućim. Ne samo da si je znanost za krajnju zadaću postavila iznimnu svrhu nadilaženja raznolikosti postojećeg svijeta *u ideji*, nego je svugdje gdje se pojavljivao čovjek on sa sobom donosio tu svrhu, tu misao. Uzmite kao primjer oblast općenito smatranu iracionalnom *par excellence*, religiju. Oduvijek je bila na ratnoj nozi sa znanošću, uvijek je po svoj prilici umjela obraniti svoju neovisnost te je čak tijekom stoljeća bila zakonodavac svih drugih oblasti ljudskog stvaralaštva. U srednjem vijeku religija je umjela zauzeti poseban položaj – njoj su se podjednako podčinjavali i učenjaci i kraljevi. Filozofija je bila sluškinja teologije. Ali to se samo tako činilo. Ustvari je religija, prije nego što je zapovijedala i gospodarila, sama davala svečanu zakletvu bezuvjetne vazalne vjernosti. I to nikomu drugomu do tom istom filozofskom Adamu – Talesu. Namjerno ću uzeti najzorniji primjer pokušaja mlade religije da se oslobodi racionalnih filozofskih premisa, kako bih odmah pokazao da se uza svu svoju smjelost ona nikad nije drznula zaći za granice na koje joj je ukazao Tales i prekršiti danu zakletvu vazalne vjernosti.

„Crucifixus est dei filius; non pudet, quia pudendum est. Et mortuus est dei filius; prorsus credible est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile est.”³

Tako je gotovo tisuću godina nakon Talesa rekao Tertulijan. Na prvi je pogled teško čak iz šale smisliti žešći izazov znanstvenim premisama. Religija tobože konačno i za svagda prekida sa znanošću, s ljudskim razumom. *Certum est, quia impossibile est*: izvjesno je *jer* je nemoguće – čini se, što će nam više? Po svoj prilici potrebno je birati između Tertulijana i racionalizma. Ako naša nesumnjiva uvjerenost u nešto proizlazi iz potpune nemogućnosti toga, ako, prema

3 Lat. „Sin božji je raspet – ne stidimo se toga jer je to sramota; sin božji je umro – vjerujemo u to jer je to neshvatljivo; a sahranjen uskrsnuo je – to je istinito jer je nemoguće.” (op. prev.).

tome, premisa suda ne ograničava, nego obrnuto, beskonačno proširuje predikate zaključka, onda je po svoj prilici logika okrenuta naglavce. Bilo što je moguće izvesti iz bilo čega. Ali, ako se pobliže pogleda, nije teško uvjeriti se da je Tertulijanova religija svejedno ostala u vazalnoj podčinjenosti logici. Neovisnost je ovdje tek prividna, izvanjska. Svojevoljnost se ovdje dopušta samo jedanput i zatim šutke pretpostavlja *vječnu* pokornost.

Tertulijan, koji je napisao gore citirane retke, najvatreniji je pristaša *auctoritas* i *ratio*, dva principa na kojima je oduvijek počivala znanost, te je svojevrсни teološki Spinoza. Svi ti smjeli *quia* dopuštaju se samo na početku, potreban je jedan slučaj narušavanja starog logičkog poretka da bi se zatim s još većom pouzdanošću zavelo prijašnje strogo i nepromjenjivo jedinstvo. Kao i prije, *quia* se neće oslobađati, nego će sputavati, kao i prije, bogzna otkud dobivenim premisama, kao i svrhama, te u okove bacati sve naše zaključke. *Impossibile*, opijeno zahvaljujući jednom veličanstvenom naletu novih snaga, s još većom će nemilosrdnošću i ljubomorom krenuti braniti svoja vrhovna prava. Religija će steći svoje premise koje će štiti i podržavati ne samo dijalektikom nego, u istoj mjeri, s još većim praktičnim uspjehom, ognjem i mačem.

II

James o Tertulijanu ne govori – dopustio sam si na vlastiti rizik uzeti primjer iz oblasti religioznog stvaralaštva kako bih po mogućnosti zornije i jasnije unaprijed ocrtao smjer Jamesovih misli. James je znatno više zauzet polemikom sa suvremenim gnoseolozima te izučavanjem religioznih iskustava najnovijih američkih i europskih sektaša, negoli analizom nauka crkvenih otaca. Njega ne privlače Tertulijan ili blaženi Augustin, čak ni učeni bogoslov poput Harnacka⁴ – on polemizira s Rickertom⁵ ili Bradleyjem⁶, usput se dotiče Renana⁷ ili Nietzschea. Ako sam uzeo primjer iz Tertulijana, to je samo zato što je na njemu moguće s osobitom jasnoćom razotkriti osnovne crte logike religioznog stvaralaštva. Smatram neophodnim u tu svrhu navesti još jedan ne manje poučan primjer iz poslanica apostola Pavla.

4 Adolf von Harnack (1851. – 1930.) – njemački luteranski teolog i eklezijastički povjesničar (op. prev.).

5 Heinrich John Rickert (1863. – 1936.) – njemački filozof, predstavnik novokantovske struje. (op. prev.).

6 Francis Herbert Bradley (1846. – 1924.) – britanski filozof, predstavnik pokreta tzv. „Britanskog idealizma” (op. prev.).

7 Joseph Ernest Renan (1823. – 1892.) – francuski orijentalist, stručnjak za semitske jezike, povjesničar religije i biblijski stručnjak. (op. prev.).

On će nas dovesti još bliže do zadaće koju si je postavio James. U prvoj poslanici Korinćanima (15:19) on govori: „Si in hac solum vita speramus in Christum, miserissimi omnium hominum sumus.” Obratite pažnju na način pravljenja zaključaka: bit ćemo najnesretniji od svih ljudi ako se krenemo samo u ovome životu uzdati u Krista. I na istome mjestu (15:32) nastavlja: „Ako sam se *po ljudski* borio sa zvijerima u Efezu, kakva mi korist? Ako mrtvi ne uskrsavaju, jedimo i pijmo jer sutra nam je umrijeti.” Vidite kakva je ovdje otvorena smjelost u rasuđivanju. Po svoj prilici objektivno razrješenje pitanja o besmrtnosti duše nimalo nije povezano s time hoće li nam ono donijeti jad ili sreću. Ali apostol Pavao rasuđuje i promišlja po svome. I svoje zaključke izražava s istom uvjerenošću s kojom suvremeni empiričar pravi svoje izvode iz tisuća ili desetaka tisuća opažaja. „Ta pisano je: Upropastit ću mudrost mudrih i odbacit ću umnost umnih. Gdje je mudrac? Gdje je književnik? Gdje je istraživač ovoga svijeta? Zar ne izludi Bog mudrost svijeta? Doista, kad svijet u mudrosti Božjoj Boga ne upozna mudročću, svidjelo se Bogu ludošću propovijedanja spasiti vjernike. Jer i Židovi znake ištu i Grci mudrost traže, a mi propovijedamo Krista raspetoga: Židovima sablazan, pogonima ludost...”⁸

Vidite da religiozan čovjek umije suprotstaviti svoju *ludost* mudrosti svijeta, kao ravnopravno ravnopravnome, čak kao iznimno – nigdje potrebnome i jadnome. Između ostalog nam je ovdje, u promišljanjima apostola Pavla, kao i u riječima Tertulijana, radi razjašnjenja Jamesove „istine” o izvorima pouzdanosti ljudske spoznaje, važno razjasniti dva uzajamno isključiva momenta. S jedne strane, izazov koji ludost zadaje mudrosti; s druge strane – savez prve s drugom. Izazov se jasno može uočiti u Pavlovim riječima. Savez zahtijeva pomno razmatranje jer obično prolazi nezamijećeno. Dužni smo iznova postaviti ono isto pitanje koje smo već jednom zadali povodom Tertulijanovih razmišljanja: na kojim je osnovama sklopljen savez između ludosti i mudrosti? Dva odgovora biti ne može. Dovoljno je sjetiti se da je Pavao bio tvorac kršćanske teologije, da europsko kršćanstvo kao Crkva, kao sistem ideja objedinjenih jednom istinom, za svoje postojanje ima zahvaliti uglavnom nepokolebljivoj volji velikog apostola koji je umio svojoj misli podčiniti sudbine naroda. Drugim riječima, apostol Pavao, iako Židov po rođenju i odgoju, sâm je ispaštao i prinudio druge da ispaštaju za Talesov istočni grijeh. Istina, moguće je, čak najvjerojatnije, da se Pavlova neukrotiva svojevoljnost nije podčinila helenskoj ideji, nego pak čisto židovskoj; još su u Palestini ili čak u Egiptu njegovi preci potpuno samostalno strgli jabuku sa zabranjenog stabla i, kušavši pojmljivo jedinstvo, bili prognani iz raja ili,

8 1. Kor. 1: 19 – 23 (op. prev.).

drugim riječima, bili lišeni velike prerogative slobodnog izbora. Tog se pitanja neću laćati.

Sad nam nije važno utvrditi povijesnu prvobitnost u stvaralaštvu Židova i Grka. Za nas je Tales samo simbol koji u sebi utjelovljuje spremnost čovječanstva predati bilo što, čak veliku konačnu istinu, za *auctoritas*, za pouzdanost i određenost koji proizlaze iz priznanja bilo kojeg *ratio*, bilo koje fikcije. Zamislite se nad promišljanjima apostola Pavla!

Kakve koristi, pita se on, od toga što se borio sa zvijerima u Efezu ako mrtvi ne uskrsavaju. S njime se zabranjeno sporiti – nemoguće je i nepotrebno. Moguće je da se on i ne bi krenuo boriti sa zvijerima, kad se ne bi nadao uskrsnuću. Moguće je da bi – kad bi saznao da sa smrću završava naše postojanje – odbacio svoju visoku misiju i predao se tjelesnim nasladama. Ali ipak velika većina tako ne misli. Sjetite se Sokrata pred sucima. Sokrat je pretpostavljao da je duša besmrtna – ali nije nijekao i suprotnu mogućnost. I svejedno u oba slučaja prema njegovu uvjerenju dobro ostaje dobro – hrana i piće ni u kojem slučaju ga ne bi mogli dovesti u napast i zvesti. Da se apostol Pavao susreo sa Sokratom, onda ih se po tom pitanju nikad ne bi moglo pomiriti. Što da se radi s *auctoritas* i s *ratio*? To jest, s objektivnom istinom? Mrtvi uskrsavaju ili ne uskrsavaju? I – što je za nas najvažnije – u jednoj stvari bi se Sokrat sigurno složio s apostolom Pavlom: da je od dvije tvrdnje istinita jedna, da mrtvi ili uskrsavaju ili ne uskrsavaju. *Tertium non datur*⁹ – Tales bi, dakle, dobio svoj danak u potpunosti i od najvećeg poganina i od najvećeg kršćanina.

III

Sad ćemo saslušati Jamesa o drugom pitanju – saznat ćemo njegovo mišljenje o suvremenoj znanosti.

„Neki od naših pozitivista uporno nam nastavljaju pjevati da sred pogibelji bogova i idola jedno božanstvo nastavlja stajati nepokolebano, da mu je ime znanstvena istina i da nam ono propisuje tek jednu vrhovnu zapovijed: nemoj biti teistom; jer biti teistom znači zadovoljavati svoje subjektivne sklonosti, a zadovoljenje potonjih osuđuje na intelektualnu pogibelj. Ta savjesna gospoda umišljaju si da su nadišli same sebe potpuno i za svagda, oslobodivši svoje umne procese od utjecaja svojih subjektivnih sklonosti. Ali oni su u zabludi – jednostavno su od svih sklonosti koje imaju izabrali one koje su im dale mogućnost od mate-

rijala koji im se našao na raspolaganju izgraditi najjadniji, najniži i najbjedniji ideal – goli molekularni svijet – te su kao žrtvu tim sklonostima prinijeli ostale...

Pažljivo odbacivši sva praznovjerja, potrebno je usput odbaciti i onu predrasudu da smo tobože obvezani biti znanstveni – tada će ljudi lakše razumjeti jedni druge.”

Vidite da glavnu tendenciju znanstvenog mišljenja, koje se tisućljećima trudi domoći i koje se, na koncu, domoglo otvorene prevlasti u životu, James izvodi iz ljudskih sklonosti. Rezultat do kojeg je došla znanost tražeći na tragu Talesa jedinstveni princip bitka, njemu se doima jadnim i niskim...

Oni koji su manje ili više upoznati s postavljenim pitanjem o istini u toj oblasti suvremene filozofije, koju je uobičajeno nazivati teorijom spoznaje i koja se nakon Kanta tako pomno kultivira u svim kulturnim zemljama Starog i Novog svijeta, bit će, bez sumnje, preneraženi začudnim poklapanjem između Jamesovih zaključaka i zaključaka istaknutih europskih gnoseologa. Njegove gore citirane riječi izazvale su među učenim filozofima istu takvu pomutnju kakvu su kod teologa izazvale njegove religiozne ideje. Izvoditi pojam o znanstvenoj istini iz ljudskih sklonosti – pravi je znanstvenik dužan po tom pitanju reći isto što je rekao moj poznanik psiholog po pitanju politeizma: „Aber das ist doch sicher nicht sein Ernst.” Još gore, u takvoj tvrdnji spremni su vidjeti čak nesavjestan i zlonamjeran, štoviše, nepotreban napad na neprikosnovenost ljudskih svetinja. Od takve vrste prigovora sâmog Jamesa spašavala je tek njegova reputacija velikog znanstvenika koju je priznavao cijeli svijet. Kad je na njegovom tragu mladi privatni docent Schiller¹⁰ nastupio propovijedajući analogne ideje, s njime se nisu skanjivali – optuživali su ga za neukost, maltene za nepismenost. I svejedno je u tome najzanimljivija osobitost filozofske pozicije koju zauzima James – njegove se tvrdnje ipak u mnogome poklapaju s izvodima gnoseologa koji polemiziraju protiv njega. Kao što je poznato, još je J. S. Mill, razvijajući Humeove „skeptičke” ideje, tvrdio da nema nikakve dokaze za jedinstvo zakona bitka. Pokušaj Kanta da prevlada Humeovu argumentaciju nije nas doveo ni do čega, tj. točnije, doveo nas je – koliko god se to pokazalo paradoksalnim – do gotovo svjesne potvrde Tertulijanovih metodoloških postupaka u oblasti gnoseologije. Kantova transcendentalna estetika, kao i njegova transcendentalna logika, u potpunosti je izgrađena na Tertulijanovu principu *Certum est, quia impossibile est.*¹¹ Pa inače se

10 Ferdinand Canning Scott Schiller (1864. – 1937.) – njemačko-britanski akademik i filozof koji je zastupao poziciju sličnu Jamesovu pragmatizmu, ali pod imenom „humanizam”; vodio polemike protiv tadašnjih predstavnika logičkog pozitivizma i apsolutnog idealizma. (op. prev.).

11 Lat. „Sigurno je jer je nemoguće.” (op. prev.).

Humeu i odgovoriti ne bi moglo. Na temelju čega pravimo uopćenja? Zašto govorimo da željezo uvijek tone u vodi, da kamen uvijek pada na zemlju – bez obzira na to što smo se osobno mogli uvjeriti samo u to da je kamen puno puta padao i željezo puno puta tonulo? Što se može odgovoriti na ovakvo pitanje? Nemamo baš nikakve osnove. S druge strane postoji svaki razlog misliti da će kamenje, iako je dosad padalo, ono jednog lijepog dana početi letjeti. Kant je s neobičnom smjelošću izašao iz teške pozicije *Certum est, quia impossibile est* – nemoguće je da bi se mrtvi, bezdušni predmeti uvijek podčinjavali jednom te istome pravilu, a zato je to nesumnjivo. Evo unutaršnjeg smisla njegovog „kopernikanskog obrata”. Kant nimalo nije skrivao da nemamo nikakvo pravo na sve te zaključke koje je grupirao u kategoriju sintetičkih sudova *a priori* – i upravo je u toj njihovoj bespravnosti našao izvor njihovih suverenih prava. Posve kao i Tertulijan, Kant se onomad namjerio ljudskoj duši dopustiti vrhovnu proizvoljnost, tako da se dokopa i zasvagda učvrsti *auctoritas*, tj. znanost. Mill je, kao što je poznato, napravio isto, ali nije smatrao potrebnim tako oštro naglašavati moment ljudske proizvoljnosti. Suvremeni gnoseolozi pak zauzimaju nedefiniranu poziciju: oni ne umiju ili ne smiju rasuđivati kao Kant ili Tertulijan – samo se Aleksandrima dopušta rasijecati gordijske čvorove, obični pak ljudi, čak krupnog kalibra, osuđeni su da ih razvezuju – zato im pristaje držati se bliže empirizmu.

Stvarno nemamo prava, govore oni, praviti opće zaključke, ali ipak, nastavlja ju, zaključci takve vrste nikako za svoj izvor nemaju proizvoljnost. Oni nalaze „opravdanje” naših moralnih zahtjeva. Tako misli korifej suvremene logike Sigwart¹²: „Nužno je priznati da strog dokaz apsolutne nemogućnosti nesistem-ska i kaotična slijeda događaja nigdje još nije bio proveden, ali princip uzročnosti jest postulat stremljenja k savršenom znanju (...) srodan principima s područja etike kojima mi uopće određujemo i usmjeravamo našu slobodnu i svjesnu djelatnost.” (Sigwart, *Logik*, izd. II, 1904. str. 21, pogledaj i 430.). Pri-bližno to isto, samo s ponešto drukčijim prizvukom, utvrđuje i Rickert, drugi uvaženi predstavnik suvremene gnoseologije. On ne nalazi jedinstvo u stvarnosti. Otvoreno izjavljuje da, ako dolazimo u neposredan doticaj sa stvarnošću, onda nas u njoj zapanjuje potpuna odsutnost jedinstva. Red i dosljednost postoje samo u našoj glavi, izvan nas je pak apsolutni kaos. Nemamo i ne možemo imati nikakve sudove o stvarnosti; sud je, prema svojoj unutaršnjoj suštini, posve au-tonoman, i samo time se objašnjava njegova opća obvezatnost. Ono što James naziva molekularnim svijetom i Rickert bi morao nazivati tim istim riječima. Prema njegovom učenju, što je savršeniji opći pojam koji gradi znanost ili, dru-

¹² Christoph von Sigwart (1830. – 1904.) – njemački logičar, najpoznatiji po svojem kapitalnom djelu *Logik* (1873.). (op. prev.).

gim riječima, što je znanost bliža svojem krajnjem cilju, tim dalje ona odlazi od stvarnosti. Goli molekularni svijet – ideal znanosti – već prema Rickertu nema ništa zajedničko sa stvarnošću.

Međutim, razlika između Sigwarta i Rickerta s jedne strane te Jamesa s druge svejedno je ogromna. To je već očito iz riječi koje upotrebljavaju da bi izrazili svoje ideje: „goli molekularni mir” i „ljudska sklonost” govori James. Sigwart i Rickert raspedaju o „autonomnim sudovima” i „savršenoj svijesti”. Ispada da i u filozofiji biva da „C'est le ton qui fait la musique.”¹³ Daljnje potrage ljudi koji kao da su pošli od iste misli rasvijetljavaju se do točke u kojoj međusobno postaju oštro neprijateljskima. Sigwart naše mišljenje podčinjava etičkom načelu, Rickert govori o transcendentnoj zadaći – znanstvena „prerada stvarnosti” iznova postaje sinonim istine, jedine moguće i poželjne istine – jednom riječju, znanost, kao i kod Kanta, restaurira svoja prava. Kod njemačkih filozofa¹⁴ provjera znanstvenih premisa, točnije, ono što nazivaju provjerom znanstvenih premisa, dovela je do potpunog opravdanja potraživanja znanstvene istine. Što se dogodilo kod Jamesa – vidjet ćemo sad.

IV

Sad kad je razjašnjeno da izvor naših misli nije ni nepromjenjiva stvarnost, kao kod Aristotela, ni etički princip, kao kod suvremenih Nijemaca, nego jednostavna ljudska sklonost, nadaje se razumno pitanje: zašto pak od mnogobrojnih ljudskih sklonosti biramo jednu i njoj dajemo prednost pred drugima. I još drugo, osobito važno za ocjenu životnog djela samog Jamesa: kako će sad on postupiti, kamo će se uputiti njegova misao? Ima li dovoljno smjelosti i iskustva da napravi sve zaključke iz svoje riskantne pozicije? Ili će se s njime ponoviti stara priča, tj. i kod njega će se, kao i kod njegovih prethodnika koje je tako oštro i nemilosrdno osudio, sklonost k *authority* pokazati sklonošću *par excellence*? Već smo vidjeli da su i apostol Pavao, i Tertulijan, i Kant, i Fichteovi učenici – svi jednoć pokazali spremnost samovolji dopustiti pravo neograničenog izbora.

Ali samo jednom. Hoće li James izbjeći to iskušenje? Neće li se i kod njega – smatram neophodnim, bez obzira na to što sam upravo govorio o tome, još jednom ponoviti i jasno naglasiti – sklonost k *authority* pokazati toliko dominantnom da će joj se podčiniti sve ostale sklonosti?

13 Franc. „To je ton koji čini glazbu.” (op. prev.).

14 Treba obratiti pažnju na to da su i Sigwart i Rickert i Windelband nastavljajući Fichteovog djela te da se nalaze pod neposrednim utjecajem Lotzea.

Već sam se ranije usputno dotaknuo J. S. Milla i toga da nam, prema njegovu mišljenju, ništa ni u prirodi našeg uma ni u strukturi našeg iskustva ne daje pravo tvrditi da je poredak u nizu pojava nešto što postoji od pamtivijeka i što je zasvagda nepromjenjivo. Moguće je – govori on – da negdje na drugom planetu događaji ne podliježu nikakvim zakonima, nego slijede jedan za drugim nasumično. Međutim, Mill, kao što je poznato, nije iz te premise izveo nikakve zaključke o našem planetu. Njegova teorija indukcije suštinski ostaje ista kao i kod drugih logičara. Samovolja ovdje, u plićaku vremena, čovjeku ne pruža ništa te zato kao ideja slabo zavodi čak i filozofe. Mislilac može, čak je i dužan priznati samovolju – ali on ju je pak dužan odbaciti, budući da na „našem planetu” ona ništa ne može pružiti. Odsutnost zakona za smrtnike znači što i kaos, tama, bezumlje.

Ali eto, James, koji se naziva Millovim učenikom, odlučuje se na drski pokus: trudi se u bezumlju naći stvaralačku silu. Skuplja materijal o iskustvima nenormalnih ljudi polazeći od misli da apsolutno nismo u pravu kada tvrdimo da je određeno stanje umnih sposobnosti potrebno da bi naša razmišljanja dala rezultate koji bi zasluživali da ih se nazove „istinom”. Ide još dalje: prema njegovom mišljenju, do najkрупnijih rezultata dolazili su baš oni ljudi čije stanje umnih sposobnosti nimalo nije ulijevalo povjerenje liječnicima psihijatrima. Nenormalnost je, prema Jamesovu mišljenju, uvjet postizanja najvažnijih i najznačajnijih istina.

Već sam bio primoran na drugome mjestu govoriti o tome da je tu misao već pola stoljeća prije Jamesa u ruskoj književnosti iznio Dostojevski. On ju je i provlačio kroz svoja djela sa svom upornošću kojom je mogao. Svi ili gotovo svi njegovi junaci jesu – nenormalni ljudi. U krajnjoj su mjeri u njegovim djelima zanimljivi samo ludaci ili oni napola ludi. U novije vrijeme isto se nazire kod Ibsena.

Već ni za koga nije tajna da su likovi njegovih posljednjih djela – nenormalni ljudi. Neki je francuski liječnik o tome čak napisao disertaciju u kojoj je veoma uspješno, prema mišljenju specijalista, dijagnosticirao psihičke poremećaje cijelom nizu najpoznatijih likova ibsenovske drame.

U svojoj knjizi *Raznolikosti religioznog iskustva* James se vodi primjerom Dostojevskog i Ibsena – moguće je da je u tome sadržana najizvanrednija i najriskantnija crta u učenju američkog filozofa. Već smo kod religioznih mislioca vidjeli pokušaje da se bezumlje postavi na mjesto mudrosti. „Doista, kad svijet u mudrosti Božjoj Boga ne upozna mudročću, svidjelo se Bogu ludošću propovijedanja spasiti vjernike.” I pamtimo da te zagonetne riječi čovječanstvo nije moglo prihvatiti. Teško je sada suditi o tome koliko je apostol koji ih je obja-

vio mogao ili umio u stvarnom životu odustati od mudrosti u korist bezumlja. Najvjerojatnije je da su mu, ako je za njega bezumlje na trenutak i bilo prozor u vječnost, uobičajeni uvjeti postojanja i dalje, na kraju krajeva, izricali svoje zahtjeve koje sistemski nije mogao izbjeći. Ali još je važnije i zanimljivije za nas u sadašnjosti ustanoviti drugu kardinalnu činjenicu iz povijesti širenja kršćanstva. „Christi mors potentior erat quam vita.”¹⁵ – te riječi primjenjive su na prva stoljeća kršćanstva. Apostoli i najdrevniji Isusovi nasljednici na trenutke su živjeli u najvećem bezumlju – u ufanju u blisko, najbliže nastupanje kraja svijeta. „Već je sjekira položena na korijen stablima.”¹⁶ – govorili su. Za njih je smrt bila stvaran, realan čimbenik života. Ali to je kratko trajalo. Dok je kršćanstvo stjecalo sve više i više pristaša, dok se približavao trenutak njegove svjetske vladavine, sporo, ali sigurno pripremalo se približavanje novog učenja zdravom razumu, vjere razumu, „mudrosti” u onom smislu u kojem tu riječ upotrebljava apostol Pavao. Suvremeni povjesničari kršćanstva već su u to prestali sumnjati.

Evo u kakvim jasnim izrazima o tome govori Adolf Jülicher¹⁷ (*Die christliche Religion, die Kultur der Gegenwart*,¹⁸ 121): „S obratom u poimanju ideje Katoličke crkve koji je nastupio u vrijeme Ciprijana¹⁹ završava se otuđenje Crkve od Evanđelja; naravno, *bona fide* – jer su krivci za to otuđenje bili zabrinuti za stvaranje aureole Crkve kojoj većina kršćana duguje svoj najvrjedniji imetak. Ali napraviti od pripadnosti određenoj grupi ljudi *conditio sine qua non* oprostaja grijeha i vječnog života, tj. predati sudbinu pojedinca u ruke onih ljudi koji su imali pravo većinom glasova izdvojiti ga iz Crkve i koji su, kada su to smatrali nužnim, to pravo koristili – štoviše, staviti svakoga tko se želi pridružiti kršćanstvu u stanje ovisnosti o tome je li se slučajno dopao ruku istinskom ili tobožnjem predstavniku Crkve – sve je to bilo potpuno iskrivljavanje Pavlova principa spasenja ‘samo vjerom’. Nije da su počeli zanemarivati vjeru, ali su počeli za vjernike priznavati samo one koji su pripadali Crkvi ili, točnije, vjeri pripisivati drugi smisao: stupanja onoga tko se želi spasiti u specijalnu ustanovu koju je Bog osnovao na zemlji radi spasenja. Time se proces spasenja, koji je za Krista bio neobično jednostavan događaj okretanja ljudske duše k Bogu, pretvara u složen sistem s preprekama svake vrste između Boga i čovjeka – Crkva je na sebe preuzela ulogu iskupitelja. Na tom se mjestu, gdje je prije kod Pavla i Ivana stajao Gospod, smjestila Katolička crkva; umjesto idealne vrijednosti – hrpica grešnih ljudi. *Mentalitet stada* ponovo je u oblasti religije potisnuo uzvišeni pokret individualizma.”

15 Lat. „Kristova smrt bila je učinkovitija od njegova života.” (op. prev.).

16 Mt. 3: 10; Lk. 3: 9 (op. prev.).

17 Adolf Jülicher (1857. – 1938.) – njemački biblijski egzeget koji je predavao crkvenu povijest i egzegezu Novog zavjeta na Sveučilištu u Marburgu. (op. prev.).

18 Njem. *Kršćanska religija, kultura sadašnjosti*. (op. prev.).

19 Početak četvrtog stoljeća.

Tako o najvažnijem trenutku u povijesti velikog religioznog pokreta sudi objektivni povjesničar koji stoji van filozofskih i metafizičkih sporova. I od njega se ne može sakriti ta zagonetna okolnost, da u pitanjima o istini posljednju riječ nema „bezumlje”, nego mudrost svijeta. Vrhovni, posljednji sudac koji pobjedu daje ideji – ta čudna ukupnost mnogih ljudi koja se naziva čovječanstvo ili rulja te koja ima svoj osobiti, čak ne sasvim ljudski oblik. „Stado” goni svoje zadaće, a čovjek – svoje. I to što čovjek priznaje za istinu, stado može prihvatiti samo u do neprepoznatljivosti iskrivljenu obliku. Živa ljudska istina zarazila se i izdahnula u atmosferi mnoštva. Ona mora izabrati jedno od dvoje: ili gospodariti nad ljudima i za to biti primijenjena za „društvene zahtjeve”, tj. prestati biti sobom, ili ostati vjerna sebi i u obliku „bezumlja” biti odbačena od strane čovječanstva. „Bezumlje” nikada ne može zaslužiti priznanje. Štoviše, bezumlje koje čvrsto vjeruje u sebe ne želi priznanje, neće ga podnijeti. U tome je zavodljivost, u tome je i užas svakog novog otkrivenja. Istina pravog proroka s prorokom se rađa i s njime umire. Ono što ostaje poslije proroka, što postaje imetkom povijesti, nije više istina, nego opće obavezan, obično veoma koristan, društveno vrijedan zaključak.

V

Ovdje smo prišli onom gnoseološkom učenju koje je propovijedao James pod imenom pragmatizma i zajedno s time skupili smo materijal koji će nam dati mogućnost da kritički provjerimo i ocijenimo to učenje. James je, kako pamtimo, odbacio ideal racionalista te je s prijezirom govorio o zadaćama koje si je pozitivna filozofija postavila. Htio je nadići suprotnosti između bezumlja i mudrosti.

Neka čovjek govori slobodno, svako stvaralaštvo uvijek samo sebe opravdava, logička i gnoseološka ograničenja ni na čemu nisu osnovana – od toga je, tvrdim, pošao James. I taj je početak puno obećavao. Činilo se da James neće popustiti, da se neće predati, da se ni za što neće vratiti staroj poziciji. Ali James se ne naziva Millovim učenikom slučajno. Anglosaksonski, ili ako želite, europski nerv promolio je svoju glavu. Vitez slobodnog stvaralaštva James je, na kraju krajeva, zahtijevao sankcije i društveno priznanje za svoje bezumlje; drugim riječima, ne polažući sebi o tome računa, on je od samoga početka polazio od misli da će se njegova promišljanja ionako posložiti u čvrstu teoriju spoznaje koja će naći način da sebi podčini društveno mnijenje, postane općepriznata i općeobvezujuća. Počeo je „bezumlja” dijeliti na kategorije i razrede te je izabirao samo bezumlja one vrste koja se mogu pokazati društveno korisnima. I ta izabrana korisna bezumlja on je uzvisio do visokog položaja istine... Ponovila se stara povijest. Još u drevna vremena skeptici su vodili žestoku borbu protiv dogmatika. Skeptici

nisu htjeli priznati nijednu teoriju, nijednu istinu te su osporavali prava svih koji su nastupali s bilo kakvim tvrdnjama. Jedino su sebi dopuštali da budu u pravu, jedino su sebi dozvoljavali graditi teoriju. I uza svu oštrinu svoje kritike po jednome pitanju ispadali su naivni kao i najnaivniji među svojim protivnicima. Svi oni pravili su ustupke, ali svoju su istinu htjeli učiniti općeobvezujućom – stado su ostavljali za sobom. Čak najnoviji skeptici, koji iza sebe imaju iskustvo dvije tisuće godina filozofskog istraživanja, u tome pogledu ništa nisu naučili i – avaj! – ništa nisu zaboravili. Napomenut ću čitatelju izvanredni Renanov predgovor trinaestom izdanju njegova *Kristova života*. Kao što je poznato, Renana svi smatraju krajnjim skeptikom i on sâm je također bio duboko uvjeren da je posumnjao u baš sve u što se posumnjati može. Bio je toliko uvjeren da je njegova metoda povijesnog istraživanja apsolutno nepogrešiva! Drugi povjesničari nadilaze subjektivne ciljeve, oni pišu *ad probandum*,²⁰ on pak isključivo *ad narrandum*.²¹ Ali uz malo pažnje, u istom predgovoru ćete primijetiti da je Renanu svojstvena ona ista „idealistička” pristranost u nazorima kao i svakom drugom smrtniku. Buneći se protiv svojih protivnika koji su ga korili zbog iskrivljavanja evanđelja i unižavanja Kristove ličnosti do razine običnog, iako visokonadarenog, smrtnika, te zato što radi postizanja svojeg cilja nije uzimao evanđelje u cjelini, nego je iz priče izvlačio samo one činjenice koje su mu se činile nesumnjivima – on s uvjerenjem govori da se činjenicama mogu nazivati samo oni događaji kojima je svjedočio dovoljan broj ljudi koji zaslužuju povjerenje. Tj. on razvija teoriju eksperimentalne metode u kojoj obučavaju studente od prvih dana njihovog stupanja u višu školu. Činjenica je – govori on – tek posvjedočena činjenica. Ali dopustivo je pitati: ima li pravo skeptik, tj. čovjek koji sumnja u sve, davati takvu odredbu? A što ako postoje činjenice koje izravno ne dopuštaju ispunjavanje svih složenih formalnih obreda povezanih s neophodnošću svjedočenja?! Oni koji se nude promatranju pojedinaca i odmah nestaju čim čuju približavanje bučnog stada željnog da ih iskoristi za „zaključke”? Ponavljam, običan znanstvenik može i ne pitati takva pitanja. Ali skeptik *par excellence*, sve i da uz to jest tako oštro-uman, pametan i pronicljiv čovjek – kako bi on s uvjerenjem mogao tvrditi da svaka činjenica podliježe provjeri kad je nesumnjivo da ogromna većina činjenica, i to najvažnijih činjenica – najgrandioznijih unutarnjih doživljaja – po samoj svojoj prirodi bezuvjetno ne dozvoljava provjeru i registraciju?!

Renan je napisao povijest prvih stoljeća kršćanstva, tã on je napisao povijest Židova, tj. cijeli svoj život proveo je sred događaja koji najviše navode na misao da najozbiljniji i najvažniji trenuci ljudskog života ne podliježu vanjskom opažanju

20 Lat. „radi dokazivanja” (op. prev.).

21 Lat. „radi pripovijedanja” (op. prev.).

– i on ipak nastupa s apologijom eksperimentalne metode kao jedine istine! Je li zaboravio svoj zavjet da piše *ad narrandum*, a ne *ad probandum*? Zašto? Odgovor nam je već bio dan na samom početku članka: istinitim se priznaje samo ono što može biti nužno i korisno „čovječanstvu”.

I Jamesov pragmatizam nije se oslobodio od tog imperativa. James se prezrivo izjašnjava o Renanu zbog njegove sklonosti racionalizmu. Ali zar princip koristi nije princip, zar on ne poziva na *auctoritas*, k sudu stada? Pragmatizam, koji je za vrhovni kriterij postavio korist, vratio se racionalizmu.

U ganjanju „priznanja”, odobrenja većine ocvale su i uvenule slobodoljubive maštarije američkog filozofa. Da bi se domogao vlasti nad ruljom, odrekao se „bezumlja” istine. Jer, još jednom ponavljam – bezumlje ne može, ne mora i ne želi dobiti društveno priznanje i odobrenje. Izvor njegovog samopouzdanja sasvim je drukčiji. Da, najvjerojatnije ni samopouzdanje nije dano bezumlju. Ni ono samo, a ni ljudi u njemu ne vide nikakve vrijednosti i nikakvu „vrijednost” u običnom smislu te riječi ono nema. Njemu, kao i svim dobročiniteljima, pripale su same prnje – sve otmjene odore već davno si je neprikosnoveno prisvojila mudrost.

Može li se prekorigiti Jamesa što je na kraju okrenuo leđa bezumlju i krenuo za mudrom koristi? Teško. Ali nesumnjivo je da pragmatizam nije izbjegao kob onih koji skupo plaćaju Talesov istočni grijeh.

BILJEŠKA PREVODITELJA

Lev Isakovič Šestov, pravim imenom Ieguda Lejb Švarcman, bio je ruski i židovski egzistencijalistički filozof i pisac. Rođen je 1866. u Kijevu, gdje je završio studij prava. Nije uspio doktorirati jer je njegova disertacija *O položaju radničke klase u Rusiji* ocijenjena kao nepodobna za tisak zbog svojih revolucionarnih nagnuća.

Godine nakon studija proveo je kao zaposlenik u očevoj odvjetničkoj tvrtki privatno se baveći proučavanjem književnosti i filozofije. S vremenom stječe veze u intelektualnim krugovima te postaje članom kruga ruskih umjetnika i mislilaca, među kojima su bili filozof i teolog Nikolaj Berdjaev, umjetnički kritičar i pokrovitelj Sergej Djagilev, kritičar i književnik Dmitrij Merežkovskij te filozof Vasilij Rozanov. Šestov doprinosi časopisu koji krug izdaje te 1898. završava svoje prve knjige: *Shakespeare i njegov kritičar Brandes* i *Dobro u učenjima grofa Tolstoja i Nietzschea (filozofija i propovijed)*. Već tada naziru se teme koje će postati obi-

lježja Šestovljeva stvaralaštva i misli: nemogućnost prirodnih znanosti da čovjeku pruže osjećaj smisla; nepovjerljivost spram tobože objektivnih te dovršenih misaonih sistema i svjetonazora koji neuspješno pokušavaju objasniti konkretnu ljudsku egzistenciju koja izmiče svim definicijama; zazor od normativne i formalne etike.

Tijekom godina uoči Prvoga svjetskog rata Šestov putuje Europom zadržavajući se u Njemačkoj i Švicarskoj, a u Rusiju se vraća 1915. godine. Iste godine njegov sin Sergej pogiba u ratu. Zbog razmirica sa sovjetskim režimom Šestov je 1921. emigrirao u Francusku, gdje je predavao na Institutu za slavenske studije i nastavio s vlastitim filozofskim radom. Ondje će ostati živjeti do smrti 1938. godine.

Šestov nikada nije pokušavao svoju misao učiniti sistematičnom – njegov opus je raznolik, fragmentaran, ponekad i paradoksalan, što odražava Šestovljev pogled na ljudsku egzistenciju koju smatra paradoksalnom i nedokučivom putem razuma. Spoznaja da je život nespoznatljiv i da izmiče svim generalizacijama i pokušajima kategoriziranja čovjeka dovodi do „očaja” – osjećaja frustracije i bespomoćnosti uslijed gubitka svake izvjesnosti i svjetonazorskog uporišta koji bi mogli olakšati i iskupiti njegovu patnju. Međutim, očaj je tek „pretposljednja riječ” – iza njega dolazi „vjera” kao želja da se ustraje usprkos nužnosti i sudbini, iako uspjeh nije izvjestan. Kroz „vjeru” čovjek u smislenom vakuumu počinje uvidati potencijal i vlastitu neograničenu slobodu.